

Sækulariseringstendenser i islandsk almuedannelse i slutningen af 1800-tallet

Af Loftur Guttormsson

Indledning

I uddannelseshistorisk perspektiv foregår der i tiden 1880-1907 en vigtig ændring fra den traditionelle katekisme/læseindlæring over til en mere alsidig, praktisk-orienteret folkedannelse i Island.¹ I 1879 vedtog man i Altinget en lovbestemmelse der blev stadfæstet året efter, der for første gang indførte skrivning og regning som obligatoriske undervisningsfag. Det var alligevel først i 1907, at Island fik sin første folkeskolelov. Dette vil med andre ord sige, at i forhold til de andre nordiske lande præges uddannelsestilstandene i Island under 1800-tallets sidste halvdel af at være markant sakket bagud.

Man noterer sig i denne sammenhæng, at på »sagaøen« var folkeundervisningens mål og midler overhovedet ikke blevet berørt af den danske skolelovgivning i 1814. Og selv om der i landdistrikterne i Sverige, ligesom i Island, var en lang tradition for hjemmeundervisning,² medførte den svenske skolelov i 1842, at her overtog skolen efterhånden hjemmets funktion uddannelsesmæssigt. Blandt de nordiske lande var Island således det eneste, som fortsat under 1800-tallets sidste halvdel holdt fast ved hjemmeundervisning som almueuddannelsens grundlag. Omkring 1870, dvs. nogle år efter at man i Finland indførte en gratis folkeskole,³ fandtes der kun to børneskoler i hele landet.

Både i Danmark og Sverige blev indføring af skrivning og regning som obligatoriske undervisningsfag nøje forbundet med oprettelse af skoler (af en eller anden art), hvor disse ikke fandtes i forvejen.⁴ Blandt andet af disse grunde er det ikke uden interesse at undersøge, hvad der skete i Island i kølvandet på lovbestemmelserne i 1880. Man ville f.eks. gerne have at vide, om det blev anset for muligt at gennemføre disse ved hjælp af den traditionelle hjemmeundervisning; eller, i modsat fald, om iværksættelsen af den nye lovgivning medførte en bølge af skoleoprettelser. Mere generelt, hvordan vurderede man såvel fra de centrale som de lokale myndigheders side forudsætningerne for at igangsætte en modernisering af uddannelsesforholdene i Island?

Disse spørgsmål henleder i særdeleshed opmærksomheden på præsteskabets holdning til den situation, som de nye uddannelseskraav var med til at skabe. Fra gammel tid var præsteskabet ansvarligt for at føre tilsyn med hjemmeundervisningen; i denne henseende medførte lovgivningen af 1880, som man snart vil se, ingen ændringer af betydning. Under disse omstændigheder ville man forvente, at sognepræsterne – som umiddelbart må anses for at have været de mest interesserede af alle parter – ville lægge vægt på, at nye og mere effektive undervisningsmidler og kontrolmekanismer blev taget i brug. I det følgende vil jeg især

forsøge at belyse, hvordan præsteskabet opfattede sin rolle under denne indledende fase i landets modernisering og hvorvidt det gennem sine initiativer kan siges at have været medvirkende til at fremskynde en sekularisering af den islandske almueuddannelse.⁵

Omgangsunervisning under opsejling

Som allerede nævnt blev skrivning og regning for første gang indledt som obligatoriske undervisningsfag i Island i 1880. Ifølge lovparagraffen skulle sognepræsten »føre Tilsyn med, at alle Børn, som efter Præstens eller Medhjælperens Skjøn ere skikkede hertil, lære at skrive og regne«. ⁶ Selv om det ikke fremgår af selve lovteksten, blev denne bestemmelse i løbet af de følgende år fortolket som ensbetydende med en betingelse for konfirmation. Karakteristisk nok skulle præsten optegne sin bedømmelse af børnenes kundskaber i skrivning og regning for hvert år i »Husbesørgelsesbogen« (sjæleregistret), foruden at notere børnenes kundskaber i læsning og kristendom.

Man lægger mærke til, at selv om loven gjaldt for hele landet, nævnes hverken skoler eller lærere. Det påhvilede fortsat forældrene og andre formyndere at sørge for, at børnene fik den påkrævede undervisning. Hvis de enkelte hjem af en eller anden grund ikke var i stand til at give denne, så skulle præsten i samarbejde med kommunerådet (*hreppsnefnd*) sørge for, at barnet blev »anbragt i et andet Hjem, enten inden eller uden for Sognets Grænser, hvor det kan [kunde] faa den fornødne Undervisning«. ⁷ På dette tidspunkt kunne man altså ikke komme på andre udveje end at fastsætte de nye kundskabskrav som et vedhæng til den traditionelle hjemmeundervisning i læsning og kristendom.

En gennemgang af den debat, som i 1879 fandt sted omkring lovforslaget, tydeliggør alligevel, at nogle altingsmænd var pessimistiske med hensyn til hjemmeundervisningsordningens muligheder for at klare den nye opgave. Her tænkte man især på de såre fattige husstande, hvor måske ingen var i stand til at give den påkrævede undervisning og hvor man heller ikke havde råd til at betale for privatundervisning. ⁸ Samtidig var man indforstået med, at det ville være urealistisk at pålægge selve sognepræsten undervisningspligten, det være sig i forbindelse med gudstjenesten om søndagen eller således, at børnene skulle møde frem på præstegården med visse mellemrum. Enkelte mente herudover, at det besvær, selve opsynet med undervisningen ville påføre præsten, var uforeneligt med hans traditionelle embedspligter. ⁹ I denne forbindelse tillagde man det næppe nogen større betydning, at ifølge en lovbestemmelse vedtaget i 1880 skulle et folkevalgt sogneudvalg på tre medlemmer være sognepræsten behjælpelig i hans tilsynsarbejde. ¹⁰

Da loven om skrive- og regneindlæring blev vedtaget i Altinget i 1879, regnede man tilsyneladende ikke med, at dens gennemførelse ville medføre ekstraudgifter for statskassen. Man anså det ganske vist for muligt, at enkelte landkommuner, uden større omkostninger, ville være i stand til at ansætte en omgangslærer (*farkennari*); ¹¹ men på dette tidspunkt var man ikke indstillet på at se lovgivningens eventuelle finansielle implikationer i øjnene.

Man burde alligevel have været klar over, at i mange tilfælde savnede forældrene såvel kundskaber som ledige stunder til at kunne hjælpe børnene med de nye opgaver på en effektiv måde. ¹² Men i løbet af de første år, som fulgte efter lovgivningen, var det udelukkende ad privat vej eller gennem lokale initiativer, man forsøgte at skabe grundlag for en mere moderne undervisningsordning. I de fleste fiskerlejer fik man således oprettet børne-

skoler, karakteristisk nok betegnet som »faste skoler« (for at kunne skelne imellem dem og omgangsundervisningen); foruden fire købstadsskoler var der i 1890 blevet oprettet ialt omkring 25 faste skoler. Men hvad de meget tyndt befolkede landdistrikter rundt omkring i landet angår, hvor det store flertal af befolkningen stadigvæk boede, var de fleste enige om, at faste skoler ikke var noget realistisk alternativ på grund af de store afstande og yderst primitive befordringsmidler. Andre udveje måtte derfor søges.

I 1800-tallets sidste halvdel fik privatundervisning, som fra gammel tid var blevet praktiseret blandt de mere velhavende familier, en betydelig fremgang.¹³ Endnu mere karakteristisk for denne periode var dog, at omgangsundervisningen (isl. *farkennsla* eller *umgangskennsla*) undergik en stærk udvikling; denne mærkværdige undervisningsform var i øvrigt typisk for mange tyndt befolkede bondesamfund i 1800-tallets Norden.¹⁴

Det ser ud til, at omgangsundervisningen oprindelig er vokset frem i Island på en mere eller mindre spontan måde, som følge af lokale initiativer. Det startede som oftest således, at en gruppe mindre bemidlede forældre, som boede i nærheden af hinanden og havde ét eller flere børn i »skolealderen«, lavede en undervisningsaftale med en kyndig person, der i de fleste tilfælde ikke havde fået nogen som helst form for læreruddannelse.¹⁵ En bestemt gård i nabolaget blev valgt som center for børneundervisningen i en periode på 2-4 uger ad gangen;¹⁶ her blev omgangslæreren indlogeret og derhen kom børnene fra de nærmestliggende gårde til fods hver morgen. Ifølge denne ordning var det ikke ualmindeligt for en omgangslærer at besøge 4-6 nabolag i løbet af den halvdel af året, man plejede at bruge til undervisning.

Lokale undersøgelser har vist, at i visse dele af landet arbejdede præsteskabet meget tidligt på at få disse mere eller mindre private undervisningsinitiativer reguleret. I 1881 blev det således vedtaget på den årlige herredssynode (*héraðsfundur*) i Skagafjörður provsti, at man: »... i de sogne, hvor der ikke fandtes børneskoler, skulle slutte en aftale med én eller flere personer om at rejse rundt i sognet for at undervise børn; disse personer skulle opholde sig der, hvor sogneudvalget måtte anse det for mest hensigtsmæssigt ...«.¹⁷

Hvad finansiering af lærerlønninger angik, blev det vedtaget, at disse ikke skulle dækkes af kommunekassen; derimod skulle de finansieres privat på grundlag af en aftale mellem læreren og forældre til de børn, som deltog i undervisningen. Kun i de tilfælde, hvor børnene var under fattigforsorgen eller hvor forældrene var såre fattige, skulle kommunen selv betale omkostningerne.

Det viste sig alligevel i de følgende år, at det ikke i det lange løb var muligt at fritage statskassen for at yde løntilskud til omgangslærerne. I denne forbindelse bør det huskes, at man i 1880'erne blev udsat for en serie meget hårde åringer, hvilket medførte, at den økonomiske situation blev yderst prekær for den største del af landbefolkningen i forhold til de forudgående årtier: endnu færre forældre var i stand til at afse en brøkdel af deres ressourcer til at dække uddannelsesomkostningerne. Under disse omstændigheder kunne Altinget ikke undslå sig for at imødekomme de krav, der blev stillet fra forskellige sider om statsstøtte til opretholdelse eller konsolidering af omgangsundervisningen.

I 1889 vedtog Altinget en resolution, hvor staten for første gang forpligtede sig til at dække en del af de driftsudgifter, som børneundervisningen såvel i de faste skoler som i omgangsskolerne ville medføre. Hvad de sidstnævnte angår, var de enkelte kommuner eller sogne berettiget til at ansøge om støtte, såfremt bestemte, af Altinget specificerede betingel-

ser var opfyldt. Blandt de vigtigste kan nævnes, at læreren skulle ansættes af selve kommunerådet eller sogneudvalget, og ansøgningen skulle bilægges en detaljeret indberetning om selve undervisningen sammen med et af præsten angivet vidnesbyrd om elevernes fremskridt.¹⁸

På grundlag af disse indberetninger, som fra og med 1889 indkom regelmæssigt til centralstyret fra de enkelte sogne, bliver det for første gang muligt at danne sig et billede af omgangsundervisningens omfang og karakter. Selv om der ikke er anledning her til at komme nærmere ind på denne side af sagen, kan det hævdes, at den nye støtteordning førte i 1890'erne til en stærk udvikling af denne undervisningsform i landet som helhed. I 10-års perioden 1889/1890-1899/1900 steg således antallet af omgangslærere, som fik støtte fra de statslige bevillinger, 2,7 gange (fra 55 til 148); stigningen af det totale statstilskud var af nøjagtig samme størrelsesorden.¹⁹

Nye former for kontrol

Udvidelsen af omgangslærernes undervisningsvirksomhed i Island fik visse uforudsete konsekvenser i den her behandlede periode. I denne her sammenhæng er der en særlig grund til at komme nærmere ind på indførelsen af de såkaldte forårsprøver (*vorþróf*).

Som nævnt ovenfor, pålagde Altingsresolutionen af 1889 sognepræsten at give vidnesbyrd om elevernes opnåede resultater i tilfælde af ansøgning om støtte. Dette var helt og holdent i overensstemmelse med lovpåbudet af 1880 (jfr. ovenfor). En gennemgang af sjæleregistre fra forskellige sogne i 1880'erne viser, at dette påbud er blevet efterlevet af så at sige alle sognepræsterne. Børn i 11/12 års alderen, som normalt var aktive deltagere i konfirmationsforberedelserne, får i alle tilfælde vidnesbyrd, men herudover er konfirmander på 16-17 år i mange tilfælde blevet noteret.²⁰ Lige fra begyndelsen af 1880'erne findes der endda eksempler på, at sognepræsterne ikke har været blege for at notere alle deres sognebørn med hensyn til skrive- og regnefærdigheder.²¹ Disse bliver som regel udtrykt i forskellige verbale formuleringer, f.eks. vedrørende skrivning: »er begyndt«; »skriver dårligt«; »temmelig godt«; »godt«. Det forekommer yderst sjældent, at man finder karakterer angivet i tal. I sjæleregistrene ordnes optegnelsen i øvrigt på den måde, at man ved siden af spalterne for læsning og kristendomskundskab har tilføjet to nye for henholdsvis skrivning og regning.

Man har et meget utilstrækkeligt kendskab til, hvordan præsterne, rent konkret, bar sig ad, når de under husbesøgene skulle få oplysninger om børnenes færdigheder i skrivning og regning. Byggede de på indirekte oplysninger indhentede fra børnenes forældre/formyndere eller var der tale om opgaver, de selv havde stillet børnene? Hvad de mere talrige menigheder angår, kan man i hvert fald antage, at præsterne havde problemer med at eksaminere børnenes kundskaber på egen hånd. Allerede under Altingsdebatten i 1879 gav én af præsteskabets talsmænd udtryk for, at sognepræsterne næppe ville kunne efterleve lovpåbudet, hvis det var meningen, at de skulle gå omhyggeligt til værks, hvad prøverne angik.²²

I 1889, det samme år som Altinget vedtog resolutionen om statsstøtte til omgangslærere, blev der både fra verdslig og gejstlig side fremsat forslag om en reform af kontrolordningen. Altingsmændene blev stillet over for flere forslag, som sigtede hovedsagelig mod at supplere lovbestemmelserne af 1880 med hensyn til »kontrol og prøver«. Det mest omfattende forslag blev fremsat af realskolelærer Jón Þórarinnsson.²³ Her regnede man med, at der i hvert sogn

En side fra sjæleregistret for Holtpræstekald (Sydlandet) ifølge husbesøgelse i efteråret 1882.

Spalterne (fra venstre til højre) har følgende overskrifter: »Gårdenes navne«, »Beboernes navne«, »Status«, »Alder«, »Læsning«, »Kristendom«, »Skrivning og regning«. Her forekommer den sidste spalte som en absolut nyhed i forhold til den traditionelle sjæleregistrering, sådan som den var blevet praktiseret lige fra 1700-tallet indtil 1880. Man lægger mærke til, at under denne indledende fase er der ganske få blandt de unge, som har fået karakter i de nye undervisningsfag, skrivning og regning. Hvad de voksne angår, så var man på dette tidspunkt holdt op med at notere, hvordan det stod til med deres kundskaber i læsning og kristendom. Original: Nationalarkivet, Reykjavik.

ville blive nedsat et undervisningsudvalg (*kennslunefnd*), med sognepræsten som formand, bistået af en repræsentant for sogneudvalget, og en anden person, udpeget af præsten selv. Hovedpointen var, at hvert år skulle præsten samle alle sognets børn på 11-14 år på et bestemt sted og eksaminere dem i samtlige obligatoriske undervisningsfag. Ved disse prøver skulle så én af de to andre medlemmer i udvalget være censor. Endvidere ville hver elev få sine resultater indført i en speciel eksamensprotokol.

Jón Þórarinnssons lovforslag blev ikke vedtaget; ovennævnte resolution om statslige bevilgninger til børneskoler og omgangslærere var det eneste konkrete resultat, der kom ud af den ellers så livlige Altingsdebat i 1889 om almueuddannelsens problemer. Men grundtanken i Þórarinnssons forslag blev taget op af præsteskabet inden for enkelte provstier og udarbejdet videre. Man kan godt forstå, at præsteskabet var interesseret i at skabe nye forhold, hvor kontrollen med børnenes kundskaber på lokalplan skulle føres i samarbejde mellem sognepræsten og valgte repræsentanter for menigheden. Som vi har set havde man allerede pålagt de sidstnævnte et medansvar hvad tilsyn med børneundervisningen angik.

Forsøg med den nye ordning blev startet med ét års mellemrum i to provstier, i Borgarfjörður (Vestlandet) og Skagafjörður (Nordlandet); tilsyneladende var der ikke tale om samråd eller koordinering mellem disse to provstier, i hvert fald ikke til at begynde med. På herredssynoden i Borgarfjörður i september 1888 vedtog man et forslag om at afholde forårsprøver det kommende skoleår. På den årlige synode året efter konstaterede man, at vedtægten var blevet gennemført i alle sognene undtagen ét. Man gik ud fra, at sådanne prøver blev afholdt hvert år for fremtiden; men i virkeligheden var det først i skoleåret 1892-93, at ordningen virkede i praksis overalt i provstiet for børn i 12-14 års alderen.²⁴

I mellemtiden var det lykkedes præsteskabet i Skagafjörður at indføre den nye ordning på en mere håndfast måde og få den til at fungere som en ordentlig institution. Beslutningen herom blev taget på herredssynoden i 1889. Ifølge provst Zóphánías Halldórssons forslag vedtog man, at det kommende forår skulle der, i hvert sogn på et forudbestemt sted og tidspunkt, afholdes eksamen i kristendomslære, læsning, skrivning og regning for samtlige børn på 12-14 år. Man gik ud fra, at sognepræsten ville tage sig af selve eksaminationen, samtidig med at menighedsrepræsentanterne ville være censorer. Siden skulle eksamensresultaterne tilsendes provsten, som skulle gøre rede for dem på herredssynoden om efteråret.²⁵

Denne plan blev gennemført nærmest punkt for punkt i skoleåret 1889-90. Om foråret blev der afholdt prøver i provstiets samtlige sogne med kun én undtagelse; følgende år var alle sognene kommet med. På herredssynoden konstaterede man, at dette pædagogiske forsøg havde vakt stor interesse hos børnene og fået almen tilslutning blandt forældrene. I det følgende skoleår fik børn yngre end 12 år sammen med dem, som for nylig var blevet konfirmeret, lov til at deltage i prøverne.²⁶

I løbet af 1890'erne blev den eksamensordning, som præsterne i Skagafjörður havde indført, efterhånden et forbillede for flere og flere provstier. I 1891 afholdtes der således forårsprøver i halvdelen af sognene i Norður-Múla provsti (Østlandet); initiativet blev taget af en sognepræst, som året før var flyttet fra Skagafjörður.²⁷ Og i løbet af de to næste år (1892 og 1893) indførte man prøveordningen i et antal provstier spredt rundt omkring i landet. Her udgjorde Skagafjörður-modellen stadigvæk grundlaget, men bestemmelserne for de enkelte provstier bar præg af visse lokale variationer. Således var aldersgrænserne

betydeligt varierende fra det ene provsti til det andet; og i nogle få tilfælde omfattede prøveordningen kun de børn, som havde deltaget i omgangsundervisningen.²⁸ Dette understreger, at der lige fra starten var en meget nær sammenhæng mellem omgangsundervisningens opsving og indførelsen af nye former for kontrol af børneundervisningen.

Et blandet system

I mange henseender banede de nye tendenser, der gjorde sig gældende inden for islandsk folkeuddannelse i denne periode, vejen for det system, som blev bygget op på grundlag af folkeskoleloven af 1907. Her blev det fastlagt som et offentligt anliggende, der skulle finansieres af statskassen, at alle børn 10-14 år gamle fik den påkrævede undervisning. Fra nu af skulle undervisningen varetages af børneskolelærere; for landkommunernes vedkommende gik man derimod ud fra, at omgangsundervisningen fortsat skulle blive den dominerende form.²⁹ Forårsprøverne blev tillige integreret i det nye, sekulariserede uddannelsessystem. Men karakteristisk nok skulle læreren selv indtage sognepræstens plads som eksaminator i landkommunerne; i praksis blev præstens rolle fra nu af begrænset til at være censor.

I dette perspektiv forekommer tiden 1880-1907 som en udpræget transitionsperiode imellem de to systemer, det gamle gejstlige og det nye verdslige. I mange henseender repræsenterer denne periode en egendommelig blanding af dem begge to. Dette kommer tydeligst til udtryk i den måde, hvorpå kontrollen af børnenes kundskaber blev ført og dens resultater registreret. Ved forårsprøverne fungerede to menighedsrepræsentanter gerne som censorer ved siden af sognepræsten, og vidnesbyrdene blev indført i en speciel eksamensprotokol. Samtidig fortsatte sognepræsten under sine husbesøg på egen hånd at bedømme børnenes færdigheder og at optegne sine vidnesbyrd i sjæleregistret, i overensstemmelse med lovpåbudet af 1880. Hvad fagene skrivning og regning angår, ophørte denne dobbelte form for kontrol og registrering først med lovgivningen af 1907.

I denne forbindelse noterer man sig, at vidnesbyrdene gerne blev angivet i to forskellige former, som modsvarer det dobbelte registreringsmønster: hvor eksamensprotokollerne bruger tal, anvender sjæleregistrene forskellige verbale udtryk eller antegnelser.³⁰ I det sidste tilfælde har man åbenbart overført de færdighedsantegnelser, som traditionelt var blevet brugt i sjæleregistrene for læsning og kristendom, til de nye undervisningsfag, skrivning og regning.³¹ Når man derimod foretrækker at notere elevernes vidnesbyrd i numerisk form i eksamensprotokollerne, så hænger det uden tvivl sammen med den nye praksis, som allerede var blevet indført i de faste skoler.

Det er bemærkelsesværdigt, at denne blandede uddannelsesform har flere lighedspunkter med det system, som opstod i de svenske landdistrikter i kølvandet på skoleloven af 1842. Her var der også tale om et indviklet samspil mellem kirke, hjem og skole; i de mange tilfælde, hvor børnene af en eller anden grund ikke kunne søge skolen, fik de gerne med visse mellemrum besøg af læreren, der på denne måde skulle være en støtte for hjemmeundervisningen. Hensigten var nøjagtig den samme med omgangsundervisningen i Island. Hvad den kirkelige kontrol angik, blev børnene i begge tilfælde eksamineret af præsten – under husbesøg *her* og »husforhøret« *der*. Det er alligevel klart, at i de svenske landdistrikter havde skolen som institution allerede i 1800-tallets midte fået en betydelig stærkere og mere selvstændig status end tilfældet var ude på landet i Island i slutningen af århundredet.

Dette fremgår bl.a. af det faktum, at i modsætning til de islandske sognepræster blev det ikke pålagt deres svenske kolleger at føre tilsyn med børnenes skrive- og regnekundskaber. Der blev heller ikke, som det var tilfældet i Island, åbnet nogle nye spalter i *husförhörlängderna*, samtidigt med at man gennem skoleloven fastsatte bestemte minimumkrav på dette område.³²

Sammenligningen med de svenske landdistrikter understreger, i hvor ringe grad de ændringer, som i denne periode fandt sted inden for børneundervisningen i Island, medførte en sekularisering af uddannelsestilstandene. Dette er næppe overraskende, i betragtning såvel af ændringernes lovmæssige grundlag som centralmyndighedernes passivitet over for den opgave at skabe institutionelle forudsætninger for en effektiv gennemførelse af de nye lovbestemmelser. Under disse omstændigheder måtte det først og fremmest tilkomme præsteskabet på lokalplan at finde frem til nye løsninger.

Det er på denne baggrund, forårsprøverne er opstået. I de fleste fag var der tale om mundtlige prøver. Som regel blev disse stillet børnene en bestemt søndag lige efter gudstjenesten i menighedens påhør. For alle parter vedkommende blev det anset for vigtigt, at menigheden fik lov til at overvære og følge med i eksaminationen.³³ Denne blev således tilrettelagt som noget af et ritual, en forlængelse af den kirkelige ceremoni. Hermed blev den fra gammel tid praktiserede katechisationsmåde overført til de nye praktisk-orienterede kundskaber, i hvilke man lagde vægt på at opøve landbefolkningens unge generationer. Motiverne var uden tvivl verdsligt betonet, men selve den form, de udspillede sig i, var religiøs i bund og grund.

Noter

1. Se Loftur Guttormsson, »Skolens tilbud og krav i læse- og skriveoplæring (Island)«, i *De nordiske skriftspråkernes udvikling på 1800-tallet*, Nordisk språksekretariats rapporter 4, Oslo (1984), s. 40-49.
2. Loftur Guttormsson, »The Development of Popular Religious Literacy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries«, *Scandinavian Journal of History*, 15. årg. (1990), s. 20-25.
3. Rauno Luttinen, »Skrivkunnsigheten i Finland fram till början av 1900-talet«, *Da menigmand i NORDEN lærte at skrive – En sektionsrapport*. Red. af Vagn Skovgaard-Petersen. Institut for dansk skolehistorie, Danmarks Lærerhøjskole (1985), s. 32.
4. Inger Anderson, *Läsning och skrivning. En analys av texter för den allmänna läs- och skrivundervisningen 1842-1982*, Pedagogiska institutionen, Umeå Universitet (1986), s. 32-40, 61-62.
5. Ang. sekulariseringsbegrebets sociologiske betydning, se Pétur Pétursson, *Church and Social Change. A Study of the Secularization Process in Iceland 1830-1930*, Vänersborg (1983), s. 15-18.
6. *Stjórnartíðindi fyrir Ísland fyrir árið 1880 (Regjeringstidende for Island for Aaret 1880)*, s. 7.
7. Ibid., s. 7-8.
8. Se *Alþingistiðindi* [Altingstidende] 1879. 2. Umræður, s. 678-79.
9. Ibid., s. 675, 680-81.
10. *Stjórnartíðindi fyrir Ísland fyrir árið 1880*, s. 28-29.
11. *Alþingistiðindi* 1879, 1. del, s. 336-37.
12. Ang. skrivefærdighedens udbredelse i Island på dette tidspunkt, se min artikel, »Skrivefærdighed i et skoleløst samfund (ca. 1800-1880)«, i *Da menigmand i NORDEN lærte at skrive – En sektionsrapport* (1985), s. 49-65.
13. Se f.eks. Kristmundur Bjarnason, »Alþýðufræðsla í Skagafirði um síðustu aldamót. Nokkrar athugasemjur í Gefið og þegið. Afmálisert til haiðurs Brodda Jóhannessgni sjötugave í Reykjavík (1987), 230-31.
14. Jfr. f.eks. for Norges vedkommende, Johannes H. Helgheim, *Allmugeskolen paa bygden*, Oslo (1980), s. 110-16, 176-93.
15. Det første islandske seminarium blev oprettet i Reykjavík i 1908, men ca. ti år tidligere blev der tilrettelagt et ét-års lærerkursus ved Flensborg realskole i Hafnarfjörður.
16. Kristmundur Bjarnason, art.cit., s. 230.

17. Citat hentet fra Kristmundur Bjarnason, art.cit., s. 234. – Herredssynoden var en årlig sammenkomst af provstiets samtlige sognepræster under provstens ledelse, med deltagelse (fra 1880) af en menighedsrepræsentant for hvert sogn, jfr. »Lov om Bestyrelsen af Menighedsanliggender og om Oprettelsen af Menighedsudvalg for Kirkesogne og Herreder«, *Stjórnartíðindi fyrir Ísland fyrir árið 1880*, A, s. 28-31.
18. *Alþingistíðindi* 1889, C-deild, s. 426-27.
19. Se *Timarit um uppeldi og menntamál*, 4. árg. (1891), s. 94-95; *Kennarablaðið. Mánaðarrit um uppeldi og kenslumál*, 1. árg. (1899-1900), s. 175-76.
20. Samtlige sjæleregistre opbevares i Þjóðskjalasafn Íslands (Nationalarkivet), Reykjavík.
21. Et eksempel herpå (fra Skagafjörður) anføres af Kristmundur Bjarnason, art.cit., s. 234.
22. *Alþingistíðindi* 1879. 2. Umræður, s. 680-81.
23. *Alþingistíðindi* 1889, C-deild, s. 170.
24. Synodalprotokol for Borgarfjörður provsti 1889-1893. Þjóðskjalasafn Íslands, Prófastasafn Borgarfjarðarprófastsdæmis VIII, 1. H. 1-3.
25. Zophanías Halldórsson, »Barnaprófin«, *Kirkjublaðið. Mánaðarrit handa íslenskri alþýðu*, 3. árg. nr. 2 (1893), s. 18-19.
26. Ibid., s. 19.
27. »Frá hjeradsfundum 1891«, *Kirkjublaðið*, 2. árg. nr. 2 (1892), s. 29-30.
28. Se »Frá hjeradsfundum 1892«, *Kirkjublaðið*, 2. árg. nr. 13 (1892), s. 206-07; »Frá hjeradsfundum 1892«, *Kirkjublaðið*, 3. árg. nr. 2 (1893), s. 28-31; Zophanías Halldórsson, art.cit., s. 21-22.
29. *Stjórnartíðindi fyrir Ísland* 1907, s. 380-96.
30. Dette fremgår f.eks. af sjæleregistre og eksamensprotokoller for Borgarfjörður provsti. De sidstnævnte findes i Þjóðskjalasafn, Prófastasafn Borgarfjarðarprófastsdæmis (jfr. note 24).
31. Se Loftur Guttormsson, »Læsefærdighed og folkeuddannelse« i *Ur nordisk kulturhistoria. Läsunnighet och folkbildning före folkskoleväsendet. XVIII nordiska historikermötet*. Red. af M. Jokipii og I. Nummela (Jyväskylä 1981), 143-45.
32. Sammenligningen med forholdene i Sverige bygger her på Egil Johannssons udførlige arbejde *En studie med kvantitativa metoder av folkundervisningen i Bygdeå socken 1845-1873*. Pedagogiska Institutionen, Umeå Universitet (1972), især dele III-V.
33. Se Zophanías Halldórsson, art.cit., s. 21-22; Davíð Guðmundsson, »Unglingaprófin«, *Kirkjuritið*, 2. árg. nr. 14 (1892), s. 214-15.